

De bouwnijverheid 2011

Inhoudsopgave

De bouwnijverheid gepositioneerd	3
De bouwnijverheid van jaar op jaar	3
De bouwnijverheid in beweging	4
De bouwnijverheid naar schaalgrootte	5
De visie van de bouwnijverheid op het nieuwe bedrijfslevenbeleid	6
De bouwnijverheid actueel	9

De bouwsector zag in 2010 de omzet flink krimpen en de verwachting is, dat de bouwactiviteiten nog enige tijd op een laag pitje zullen blijven. De krimp is vooral toe te schrijven aan de burgerlijke en utiliteitsbouw. Overheidsmaatregelen om de woningmarkt en bouwsector te stimuleren (BTW-tarief, overdrachtbelasting, Nationale Hypotheekgarantie, etc.) hebben nog niet tot de gewenste effecten geleid. De huidige crisis in Europa draagt bovendien niet bij aan het vertrouwen van consumenten en bedrijven.

- ¹ CBS, Nog geen herstel in de bouw in 2010, webmagazine, woensdag 9 maart 2011
- ² EIB, Bedrijfseconomische kerncijfers, 2011
- ³ Kamer van Koophandel, Rapport Startersprofiel 2010, april 2011
- ⁴ Kamer van Koophandel, Forse toename van startende ZZP-ers in de bouw, nieuwsbericht, 31 oktober 2011
- ⁵ ING Economisch Bureau, Pas na 2011 herstelt de bouwproductie. Infrasector valt als laatste steunpilaar weg, kwartaalbericht, juli 2010
- ⁶ EIB, Actuele situatie in de bouw. Overzicht ten behoeve van de nieuwe woonvisie, april 2011
- ⁷ Deze vraag is uitsluitend gesteld aan degenen die ten minste enigszins bekend zijn met het nieuwe beleid.
- ⁸ De percentages "eens" en "oneens" tellen niet op tot 100%: het verschil is het percentage "geen mening".
- ⁹ De deelnemers aan het onderzoek hebben per onderdeel van het nieuwe bedrijvenbeleid aangegeven of dit voor hun bedrijf van groot belang is, van enig belang of van géén belang. De scores in Figuur 4 zijn het gemiddelde van deze drie scores: respectievelijk 3, 1 en 0.
- ¹⁰ Ministerie van Financiën, Kamerbrief Tijdelijke maatregelen woningmarkt, 30 augustus 2010
- ¹¹ Bouwend Nederland, Crisismaatregelen, 20 september 2011
- ¹² ING Economisch Bureau, Bouwproductie stabiliseert op licht hoger niveau, Kwartaalbericht Bouw, september 2011
- ¹³ NOS Nieuws, Verbouwingen tijdelijk goedkoper, 31 augustus 2010
- ¹⁴ RTL, Btw-verlaging levert bouwsector 6 miljard euro op, maar mensen gaan wel minder snel verhuizen, 31 augustus 2010
- ¹⁵ ING Economisch Bureau, Pas na 2011 herstelt de bouwproductie. Infrastructuur valt als laatste steunpilaar weg, Kwartaalbericht Bouw, juli 2010
- ¹⁶ Rabobank, Cijfers & Trends. Bouwnijverheid, oktober 2010

De bouwnijverheid gepositioneerd

In 2010 telt de bouwnijverheid 114.000 ondernemingen en dat is goed voor 15% in het totale bedrijfsleven. De bedrijven in de bouwnijverheid behoren vrijwel allemaal tot het midden- en kleinbedrijf (MKB).

Het MKB in de bouwnijverheid is verantwoordelijk voor een omzet van € 51 miljard, wat neerkomt op 63% van de totale omzet in de sector. De omvang van de bouwnijverheid in werkgelegenheid is ten opzichte van 2009 met 10.000 arbeidsjaren gekrompen tot 451.000 arbeidsjaren. De bedrijven in de bouwnijverheid zijn vooral op de binnenlandse markt gericht.

De bouwnijverheid bestaat uit vier deelsectoren. De Burgerlijke- en Utiliteitsbouw (omzetaandeel 43%) voert in opdracht nieuwbouw, herstel- en verbouwwerkzaamheden uit en verzorgen onderhoud aan woningen en bedrijfsgebouwen. De activiteiten van de Grond-, weg- en waterbouw (omzetaandeel 24%) zijn zeer heterogeen; bedrijven houden zich bezig met de aanleg, het onderhoud en het herstel van infrastructuur. De deelsector Afwerkers heeft het kleinste aandeel in de omzet (10%) en bestaat uit schilders, stukadoors en overige vloer- en wandafwerkingsbedrijven. Bouwinstallatiebedrijven (omzetaandeel 23%) zijn verantwoordelijk voor de plaatsing van werktuigkundige en elektrotechnische installaties. Het gaat onder andere

om centraleverwarmings- en luchtbehandelingsbedrijven en loodgieters-, fitters- en sanitairinstallatiebedrijven. De deelsectoren afwerkers en bouwinstallatiebedrijven zijn in het algemeen kleinschaliger dan de beide andere deelsectoren.

De bouwnijverheid in 2010

114.000 ondernemingen
451.000 arbeidsjaren
€ 80 miljard omzet

Aandeel in het totale bedrijfsleven, 2010

Ondernemingen	15%
Werkgelegenheid	9%
Omzet	6%
Exportwaarde	1%
Bruto toegevoegde waarde	8%

Sectorsamenstelling naar omzet, 2010

Burgerlijke- en utiliteitsbouw	43%
Grond-, weg- en waterbouw	24%
Afwerkers	10%
Bouwinstallatiebedrijven	23%
totaal	100%

Bron: Prognoses kerngegevens MKB

De bouwnijverheid van jaar op jaar

Uit cijfers van het CBS blijkt dat de omzet in de bouw in 2010 sneller kromp dan in 2009¹. Over heel het jaar kromp de omzet met 9 procent. Het grootste omzetverlies in 2010 komt voor rekening van de deelsector burgerlijke en utiliteitsbouw. De deelsector had te maken met een flinke afname van de investeringen in woningen, kantoren en overige bedrijfspanden. De grootste daling deed zich voor in het eerste kwartaal van 2010 wat mede verklaard wordt door de slechte weersomstandigheden waardoor de bouw lange tijd heeft stilgelegen.

In 2010 werden de gevolgen van de economische crisis ook merkbaar in de grond-, weg- en waterbouw. Over het hele jaar daalde de omzet in de deelsector met 7 procent ten opzichte van 2009. In 2009 kon geprofiteerd worden van overheidsopdrachten die (versneld) uitgevoerd moesten worden. In 2010 heeft de afname van de investeringen in woningen, kantoren en overige bedrijfspanden ervoor gezorgd dat de vraag naar infrastructurele werken ook afnam.

De winstgevendheid voor hoofdaannemers is in de deelsectoren burgerlijke en utiliteitsbouw en grond-, weg- en waterbouw in 2010 in de meeste gevallen gedaald². Voor

de burgerlijke en utiliteitsbouw geldt dat de gemiddelde winstgevendheid weliswaar op een gelijk niveau van 2009 is gebleven, maar dit is toe te schrijven aan de hogere winstmarges in het grootbedrijf. In het midden- en kleinbedrijf van deze deelsector werd een lagere winstmarge behaald. In de grond-, weg- en waterbouw daalde de gemiddelde winstmarge van 4,4% naar 2,2% in 2010. In beide deelsectoren boekte 60% van de aannemers in 2010 een positief resultaat. Hiermee bleef het aandeel in de burgerlijke en utiliteitsbouw gelijk aan 2009, maar de grond-, weg- en waterbouw boekte in 2009 nog 80% van de ondernemingen een positief resultaat.

Ontwikkeling 2009-2012	2009	2010	2011	2012*
omzet (volume)	-5,50	-10,25	2,75	0,75
werkgelegenheid (arbeidsjaren)	-1,75	-2,25	-2,50	-0,25
Winst	-3,00	-36,25	13,25	3,25

Bron: Prognoses kerngegevens MKB (*= prognose)

De bouwnijverheid in beweging

De bouwnijverheid kent in het algemeen een grotere bedrijvendynamiek dan in het totale bedrijfsleven. In 2010 lag het percentage oprichtingen echter ongeveer gelijk aan het totale bedrijfsleven. Ook het aandeel starters en nieuwe oprichtingen ligt op een zelfde niveau.

In 2010 zijn 9.579 nieuwe bedrijven in de bouwnijverheid gestart, wat neerkomt op 14% van het totaal aantal startende bedrijven in Nederland. Uit cijfers van de Kamer van Koophandel³ blijkt dat het aantal starters in de bouw tussen 2006 en 2010 met 24% is afgenomen. Daarbij wordt aangegeven dat de economische crisis hier sterk debet aan is. Het aantal starters in 2010 is met 11% toegenomen ten opzichte van 2009 en de verwachting is dan ook dat het aantal starters langzaam aan weer zal toenemen. Uit

cijfers van de eerste drie kwartalen van 2011 blijkt dat met name het aantal startende ZZP-ers sterk stijgt⁴. Bouwend Nederland verklaart deze toename door de slechte economische situatie in de bouw. Sommige bedrijven in de sector zijn failliet gegaan en anderen hebben veel vakmensen moeten ontslaan. Veel van deze vakkrachten zijn als ZZP-er gestart.

Het percentage faillissementen ligt in de bouwnijverheid iets hoger dan in het totale bedrijfsleven, evenals het percentage overige opheffingen. Vooral in het eerste kwartaal van 2010 ging een groot aantal bouwbedrijven failliet⁵. Ook het aandeel bedrijven dat gekarakteriseerd kan worden als (groei-)krimper ligt in de bouwnijverheid iets hoger dan gemiddeld.

Indicatoren van dynamiek, 2010	Bouwnijverheid	Bedrijfsleven
Bedrijvendynamiek		
aantal oprichtingen:		
- starters	2,1%	2,1%
- nieuwe dochters	6,7%	6,8%
- totaal	8,8%	8,9%
aantal opheffingen:		
- faillissementen	0,8%	0,6%
- overig	7,5%	6,0%
- totaal	8,3%	6,7%
Bedrijfsgroei		
aantal bedrijven gekarakteriseerd als:		
- groeiers	37%	38%
- gelijkblijvers	26%	28%
- (groei-)krimpers	38%	34%
Innovatie		
aantal MKB-bedrijven met:	*	*
- nieuwe producten/diensten op de markt	11%	24%
- producten/diensten nieuw voor de bedrijfstak	4%	7%
- vernieuwingen/verbeteringen interne bedrijfsprocessen	37%	39%

Bron: *Bedrijvendynamiek en Werkgelegenheid, Determinanten Bedrijfsprestaties MKB*

*)= totaal MKB

Het aantal MKB-bedrijven in de bouwnijverheid dat nieuwe producten of diensten op de markt heeft gebracht of producten en/of diensten die nieuw zijn voor de bedrijfstak ligt lager dan gemiddeld in het MKB. De bouwnijverheid lijkt in vergelijking met andere sectoren dus minder innovatief. Veel innovaties in de bouw komen van toeleveranciers en komen tot uiting in het toepassen van goedkopere en betere materialen. Het EIB⁶ noemt een aantal algemene belemmeringen voor innovatief ondernemerschap in de bouw:

- traditionele contractvormen zijn gericht op prijs;
- veel deelsectoren in de bouw hebben veel kleinschalige bedrijven die maar beperkte middelen voor innovaties beschikbaar hebben;
- het tijdelijke en eenmalige karakter van bouwprojecten beperkt de toepasbaarheid van innovaties in andere situaties.

Circa 11% van de bedrijven in de bouw scoort hoog op het gebied van innovativiteit, waarbij blijkt dat grotere bedrijven vaker innovatief ondernemen.

De bouwnijverheid naar schaalgrootte

De bouwnijverheid wordt gekenmerkt door kleinschaligheid: 93% van de bedrijven in de sector behoort tot het kleinbedrijf en heeft minder dan 10 werkzame personen. De gemiddelde omzet per onderneming is ten opzichte van 2009 gedaald met € 0,2 miljoen tot € 0,7 miljoen in 2010. De bouwnijverheid is de afgelopen jaren kleinschaliger geworden, waarbij de toename van het aantal ZZP-ers in de sector een belangrijke oorzaak is.

Bijna tweederde (63%) van de omzet van de bouwnijverheid wordt gerealiseerd door het MKB. In de totale werkgelegenheid heeft het MKB een aandeel van 73%. Dit betekent dat een klein percentage grote bedrijven verantwoordelijk is voor 37% van de totale omzet in de sector en voor ruim een kwart van de werkgelegenheid.

Indicatoren van schaalgrootte, 2010	
gemiddelde ondernemingsgrootte (arbeidsjaren)	4
gemiddelde omzet per onderneming (x miljoen)	€ 0,7
ondernemingsaandeel van het kleinbedrijf (< 10 werkzame personen)	93%
MKB	
aandeel van het MKB in:	
- omzet	63%
- werkgelegenheid	73%
- bruto toegevoegde waarde	72%

Bron: Prognoses kerngegevens MKB

De visie van de bouwnijverheid op het nieuwe bedrijfslevenbeleid

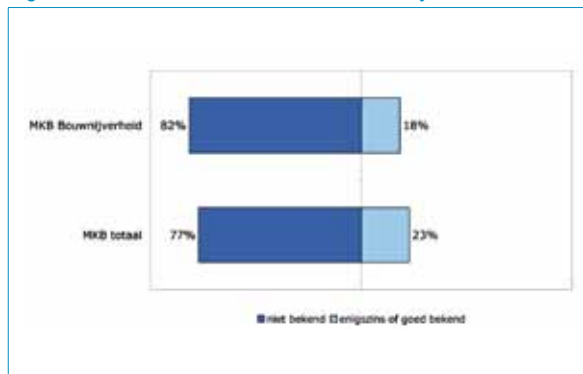
De Nederlandse overheid heeft een nieuw bedrijvenbeleid geïnitieerd, waarbij met name wordt geïnvesteerd in topsectoren. Topsectoren zijn sectoren waarin Nederland wereldwijd sterk is, die een bijdrage leveren aan een oplossing van maatschappelijke vraagstukken en waar de overheid extra aandacht aan besteedt. Ze hebben een sterke internationale positie; bedrijven en wetenschap hebben er veel kennis opgebouwd en werken samen aan innovaties. Negen sectoren zijn aangewezen als topsector, namelijk: water, agro & food, tuinbouw en uitgangsmaterialen, high tech, life sciences, chemie, energie, logistiek en creatieve industrie.

Het topsectorenbeleid biedt mogelijkheden die per sector en grootteklasse van bedrijven kunnen variëren. Daarom heeft EIM de ruim 1.700 deelnemers aan het MKB-Beleidspanel vragen voorgelegd over dit nieuwe bedrijvenbeleid. Zijn ze er bekend mee? Vinden zij hun eigen sector een topsector? Hoe beoordelen zij het nieuwe beleid? Wat vinden zij van de acties?

Bekendheid

Bijna één op de vijf MKB-ondernemers in de bouwnijverheid is enigszins tot goed op de hoogte van het nieuwe bedrijvenbeleid. In het totale MKB ligt dit percentage iets hoger; 23% is ermee bekend. Zie Figuur 1.

Figuur 1: Bekendheid met het nieuwe bedrijvenbeleid

Bron: EIM, 2011

Topsector of niet?

Uit Figuur 2 is af te lezen welke relatie MKB-ondernemers in de bouwnijverheid met de topsectoren hebben. Vinden zij dat hun eigen bedrijf deel uitmaakt van een topsector? Zijn ze toeleverancier aan dan wel afnemer van topsector-bedrijven? Of hebben zij geen enkele relatie met de topsectoren?

Bijna driekwart van de MKB-ondernemers in de bouwnijverheid heeft géén relatie met een of meer topsectoren. Ter vergelijking: in het totale MKB is dat één op de twee.

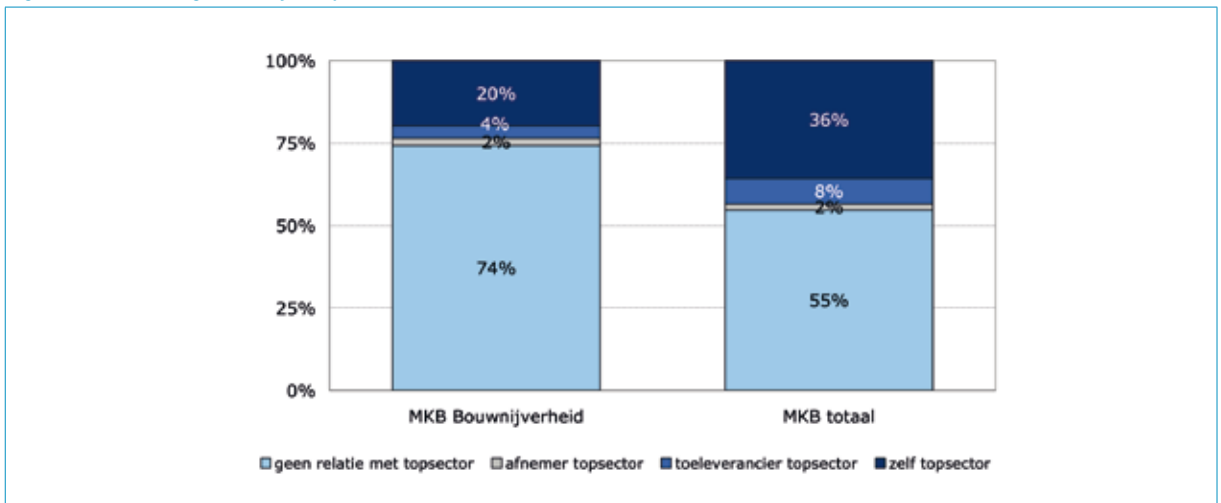
Eén op de vijf MKB-ondernemers in bouwnijverheid rekent het eigen bedrijf tot een topsector. Dat is minder dan gemiddeld in het MKB, waar een derde van de ondernemers de eigen sector een topsector vindt.

Beoordeling

Aan de MKB-ondernemers zijn zes stellingen voorgelegd over het nieuwe bedrijvenbeleid⁷. Hiermee hebben zij een oordeel kunnen geven over de inhoud en accenten van het beleid. Zie Figuur 3. Uit de figuur blijkt het volgende:

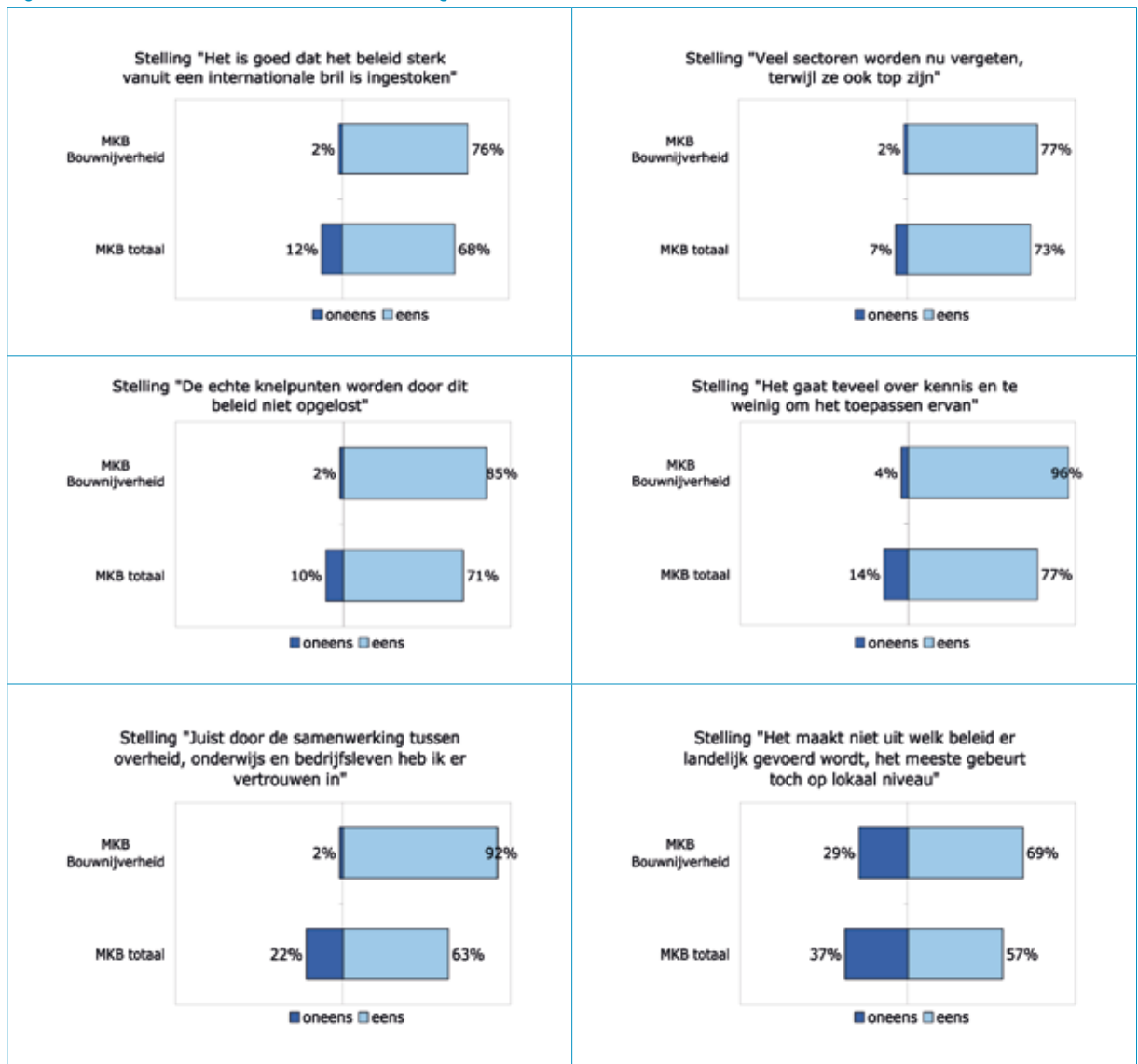
- De internationale insteek van het topsectorenbeleid kan op brede instemming van het MKB rekenen. Bijna driekwart onderschrijft de stelling.
- Ook een grote meerderheid (73%) onderschrijft de stelling dat veel sectoren ten onrechte niet in aanmerking komen voor kwalificatie als topsector.
- 85% van de MKB-ondernemers in de bouwnijverheid vindt dat de echte knelpunten van het bedrijfsleven niet door dit beleid worden opgelost. Op dit punt zijn zij negatiever dan gemiddeld in het MKB.
- Het topsectorenbeleid gaat volgens de ondernemers teveel over kennis en te weinig over de toepassing daarvan. Zowel in de bouwnijverheid als in het totale MKB is de grote meerderheid deze mening toegedaan.
- Bijna alle MKB-ondernemers in de bouwnijverheid (92%) zegt vertrouwen te hebben in het nieuwe bedrijvenbeleid, vanwege de samenwerking tussen bedrijfsleven, onderwijs en overheid. Dit is aanzienlijk meer dan gemiddeld in het MKB (63%).

Figuur 2: Relatie eigen bedrijf - topsector

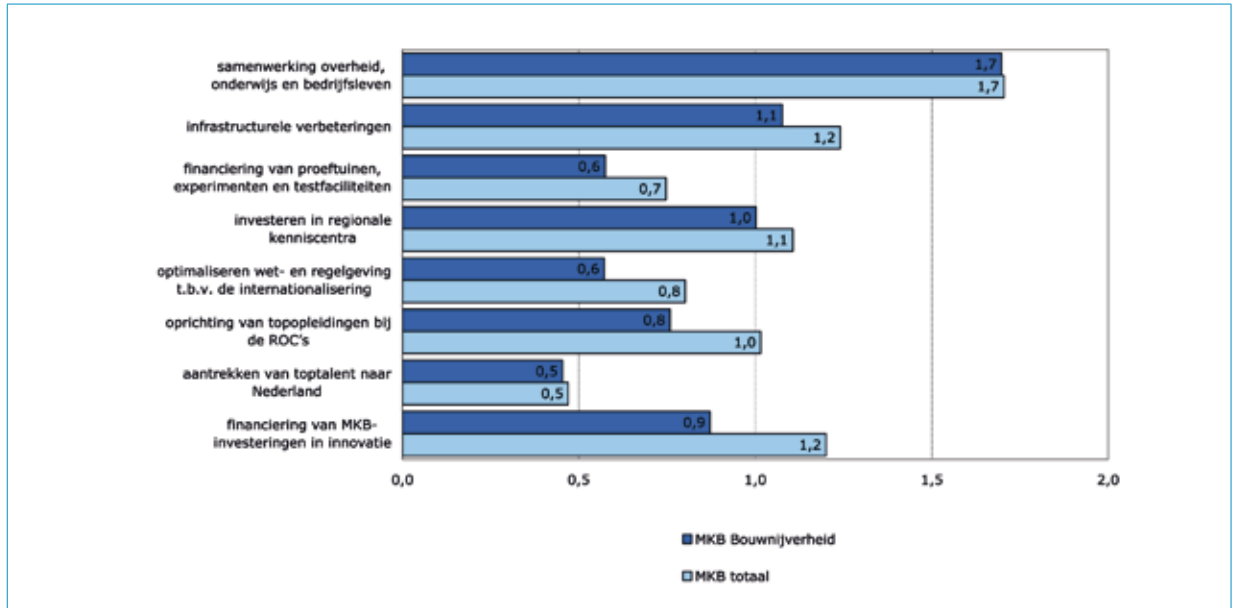
Bron: EIM, 2011

Figuur 3: Oordeel over het nieuwe beleid: stellingen^o

Bron: EIM, 2011

Figuur 4: Belang van de acties voor het eigen bedrijf

Bron: EIM, 2011

Tot slot relativeren de ondernemers het effect van dit landelijke beleid. De meerderheid is het eens met de stelling, dat 'het meeste toch gebeurt op lokaal niveau'. Het MKB in de bouwnijverheid onderschrijft deze stelling vaker (69%) dan gemiddeld in het MKB (57%).

Acties

Uit Figuur 4 is te zien in hoeverre MKB-ondernemers de acties in het kader van het nieuwe bedrijvenbeleid van belang achten voor hun eigen bedrijf⁹.

Zowel MKB-ondernemers in de bouwnijverheid als in totaal kennen met afstand de hoogste score toe aan een betere samenwerking tussen overheid, onderwijs en bedrijfsleven, een samenwerking waarin dit beleid

voorziet. Daarna volgt bij het totale MKB de actie 'financiering van investeringen in vernieuwing van producten en processen'.

Aantrekken van toptalent naar Nederland scoort daarentegen het laagst, gevolgd door financiering van proeftuinen, experimenten en testfaciliteiten. Bij deze twee beleidsacties moet opgemerkt worden, dat slechts een beperkt aantal bedrijven daar zelf direct mee te maken heeft. Dit geldt zeker voor het MKB, waardoor een hoge score op deze acties ook niet verwacht kon worden. Het valt ten slotte op dat de scores van de MKB-ondernemers in de bouwnijverheid bij een aantal acties enigszins afwijken van het MKB-gemiddelde. Met name de actie financiering MKB-investeringen in innovatie krijgt van de bouwnijverheid een lagere score.

De bouwnijverheid actueel

Uit de halfjaarprognoses blijkt dat de verwachting van EIM ten aanzien van de omzet in het tweede halfjaar van 2011 en het eerste halfjaar van 2012 licht negatief is. Voor het tweede halfjaar van 2012 zijn de verwachtingen voor de omzet weer positief. Ten aanzien van de werknemers is de verwachting dat in alle perioden een afname zal plaatsvinden, maar dat deze in de loop van de tijd minder groot zal zijn.

Halfjaarprognose	2011 (I)	2011 (II)	2012 (I)	2012 (II)
omzet (volumeontwikkeling)	6,50	-0,50	-1,25	2,00
werknemers (aantal)	-4,50	-2,50	-1,50	-0,25

Bron: Prognoses kerngegevens MKB

Aannemers in de bouwnijverheid hebben negatieve verwachtingen voor de bouwsector in 2012. De dreigende recessie zorgt vooral bij de opdrachtgevers van de burgerlijke en utiliteitsbouw (consumenten en bedrijven) voor extra onzekerheid, waarbij nieuwbouw van woningen en uitbreidingsplannen voor bedrijfspanden op de lange termijn worden geschoven.

Woningbouw heeft het moeilijk

In 2010 was sprake van een daling van de nieuwbouwproductie en ook in 2011 was sprake van een lichte krimp. Rabobank verwacht dat de bouwproductie ook in 2012 op een laag pitje zal blijven. Sommige bedrijven houden hun vakmensen aan, terwijl anderen flink snijden in hun personeelsbestand. Hoe dit voor beide op termijn zal uitpakken is onduidelijk. Duidelijk is wel, dat de situatie op de woningbouw nog steeds slecht is. Er heerst grote onzekerheid onder consumenten over de economische (euro)crisis en zij stellen de aankoop van een woning uit. Ook willen woningbezitters nog steeds eerst het eigen huis verkocht hebben, voordat zij de aankoopakte van een nieuwe woning tekenen. Voorts stellen banken hogere eisen bij hypotheekverstrekking, waardoor het voor sommige doelgroepen lastiger wordt om iets te kopen.

Bouwend Nederland benadrukt het belang van maatregelen als de verhoogde Nationale Hypotheekgarantie en de lagere overdrachtsbelasting voor de bouwsector. Banken kunnen volgens deze organisatie bijdragen aan het vertrouwen van consumenten - met name starters op de woningmarkt - en bedrijven door meer maatwerk te bieden. (Bron: Bouwend Nederland, ING: dip treft bouw, persbericht 31-10-2011)

Overheidsmaatregelen stimuleren de bouwnijverheid

De overheid heeft een aantal maatregelen genomen om de negatieve effecten van de economische crisis in de bouwnijverheid tegen te gaan¹⁰. De volgende maatregelen zijn in 2010 genomen of verlengd:

- Tijdelijke verlaging van het btw-tarief op de arbeidskosten bij renovatie en herstel van woningen ouder dan twee jaar na het tijdstip van eerste ingebruikneming;
- Tijdelijke verlenging van de termijn voor de doorverkoop van onroerende zaken van 6 naar 12 maanden;
- De maximale termijn voor het behoud van hypotheekrenteaftrek bij verkoop van de voormalige eigen woning wordt met een jaar verlengd. Mensen die al een nieuw huis gekocht hadden maar het oude huis nog niet verkocht, kunnen nu drie jaar voor beide huizen hypotheekrenteaftrek krijgen;
- De overheid ondersteunt de woningbouw met subsidies die eerder zijn teruggestort door gemeenten, omdat projecten te laat gestart werden;
- De verhoging van de Nationale Hypotheekgarantie tot € 350.000 wordt met een jaar verlengd tot 31 december 2011.

Naast deze maatregelen is besloten om de overdrachtsbelasting (tijdelijk) te verlagen van 6 naar 2%. Het CPB verwacht dat zowel in 2011 als in 2012 de verkooptransacties met 4% zal toenemen¹¹.

Renovatiesector redelijk stabiel

De deelsectoren afwerkers en bouwinstallatiebedrijven laten in het algemeen een veel gelijkmatiger ontwikkeling zien dan de beide andere deelsectoren. De onderhoudsmarkt ondervindt minder hinder van

weersomstandigheden en de renovatiemarkt voor woningen is redelijk stabiel¹². Dit komt doordat onder andere woningcorporaties zorgen voor een redelijk constante stroom aan opdrachten. In oktober 2010 is bovendien het lagere btw-tarief ingevoerd. De regeling houdt in dat het btw-tarief op arbeidsloon geen 19 maar 6 procent is. Bouwend Nederland schat in dat deze regeling de bouwsector € 6 miljard op kan leveren.

De schildersbranche heeft al enige tijd ervaring met een lager btw-tarief. De Fosag geeft aan dat de verlaging zijn uitwerking niet heeft gemist. De omzet van de schilders zou door de maatregel met 8 tot 10% zijn gestegen en daarnaast vermoedt men dat reguliere schildersbedrijven het drukker hebben gekregen omdat er minder zwart gewerkt wordt¹³.

Een ander gevolg van de btw-verlaging zou kunnen zijn dat mensen minder snel zullen gaan verhuizen¹⁴. De meningen van betrokken organisaties hierover lopen uiteen. De beroepsorganisatie voor makelaars en taxateurs (VastgoedPro) verwacht dat mensen eerder geneigd zullen zijn om te verbouwen in plaats van te verhuizen. De NVM denkt juist dat opgeknapte woningen weer mee zullen doen op de verkoopmarkt en dat huiseigenaren op de lange termijn zullen profiteren van de waardeinstijging van hun woning.

ING verwacht een toename van de concurrentie in de onderhoudssector¹⁵. Doordat bouwbedrijven in de burgerlijke en utiliteitsbouw te maken hebben gekregen met een sterke productiekrimp in de nieuwbouw, zullen zij op zoek gaan naar andere mogelijkheden om hun personeel aan het werk te houden. Hierbij kunnen zij hun heil zoeken op de renovatiemarkt.

Duurzaam bouwen neemt toe

De vraag naar duurzaam bouwen neemt toe¹⁶. Energiebesparing staat bij overheden, consumenten en bedrijven hoog op de wensenlijst. Deze ontwikkeling speelt een belangrijke rol in de toekomst van de burgerlijke en utiliteitsbouw en heeft ook invloed op de aanleg van de infrastructuur. Ook voor de beide andere deelsectoren geldt dat de trend naar duurzaamheid van groot belang is. De overheid koopt met ingang van 2010 producten en diensten duurzaam in, hier dienen installatiebedrijven rekening mee te houden. Ook afwerkers zoals schilders dienen in toenemende mate aandacht te besteden aan duurzaamheids- en milieuaspecten. Overheden stellen strengere eisen aan het gebruik van bepaalde producten en ook consumenten (klanten) zullen vaker vragen om milieuvriendelijke producten te gebruiken bij de uit te voeren werkzaamheden.

Dit onderzoek is gefinancierd door het programmaonderzoek MKB en Ondernemerschap (www.ondernemerschap.nl)

Voor alle informatie over MKB en Ondernemerschap: www.ondernemerschap.nl

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij EIM bv. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van EIM bv. EIM bv aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

COLOFON

ISBN nr. 978-90-371-1033-3

Dit rapport is een uitgave van EIM en programmaonderzoek MKB en Ondernemerschap en is onderdeel van de reeks Ondernemen in sectoren.

EIM B.V., Bredewater 26, Postbus 7001, 2701 AA Zoetermeer
T 079 343 02 00, F 079 343 02 02, E info@eim.nl, W www.eim.nl